

Розділ 1.

ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСТА СТАРОБІЛЬСЬК

1.1. Коротка історична довідка

Старобільськ – одне з найдавніших міст Слобідської України, внесених до Списку історичних населених місць України. Місто до сьогодні зберегло своєрідне архітектурне обличчя з характерними рисами купецького ярмаркового містечка.

Як свідчать матеріали археологічних розкопок, що проводились тут починаючи з 1939 р., перші поселення на території сучасного міста з'явилися в VII-VI тис. до н.е., в епоху неоліту. Знайдені також рештки поселень, які належать до епохи міді-бронзи (V-II тис. до н.е.) та скарб, який залишили сарматські племена.¹ Перші відомості про слов'ян у цих краях відносяться до другої половини I тис. н.е. У VIII—XI ст. вони були відтіснені печенігами та половцями на північ та північний захід. У 30-40-х рр. XIII ст. ці землі були спустошені під час монголо-татарської навали. Згодом тут, у майже безлюдній місцевості, зрідка з'являлися кримські татари, що проходили Кальміуським шляхом до кордонів Московської держави.

Величезний, малозаселений простір Дикого поля відділяв землі Московського князівства від Кримського ханства, що здійснювало систематичні набіги, грабувало міста та селища. Основними шляхами, якими татари ходили на Московію, були Ізюмська та Кальміуська сакми (стежки). Остання пролягала уздовж взгір'я правобережжя Айдару. З періодичними набігами татар пов'язані топоніми річок та населених пунктів. Так, назва річки Айдар походить від татарських слів «ай» – біла і «дар» – річка.

В середині XVI ст. вздовж річки Айдар почали встановлюватися сторожові пости. У 70-х рр. XVI ст., коли напади татар відбувалися не так часто, пости були зняті. Після цього до берегів Айдару, Сіверського Дінця та до Бахмута лише періодично навідувалися загони з Путивля.

¹Абрамова М.П. Сарматские погребения Дона и Украины. – «Советская археология», 1961, № 1, С. 96.

Російський цар Борис Годунов приймає рішення побудувати у Дикому полі сторожове містечко, щоб перекрити Ізюмську сакму. Це завдання він доручає Богдану Бельському, який прибуває із загоном на місце у 1600 році.

Освоєння території сучасного Старобільська починається наприкінці XVI – початку XVII століть. Воно відбувалося одночасно зі зведенням у 1598—1600 рр. на Сіверському Дінці міста Цареборисова, здійснюваним під наглядом окольничого Б.Бельського.² У літописних джерелах зазначається, що Б.Бельський *«мав велике багатство, взяв з собою всього з надлишком, прийшов на зазначене місце і почав будувати місто своїми людьми»*. Дбаючи про свій авторитет в окрузі під час будівництва міста, він *«всіх ратних людей годував і напував своїми припасами, а іншим давав гроші і дарував одяг»*.³

Водночас Б.Бельський самовільно вирішує перекрити і Кальміуську сакму. За власні кошти він починає будувати у двох верстах від місця, де ріка Біла впадає в Айдар, сторожове містечко та всіляко сприяє заселенню краю.⁴ Поряд з Цареборисовим на Сіверському Дінці та його притоках виникають інші поселення, серед яких – слобода Бельська, заснування якої приписується також Б.Бельському. У цей час у район Дикого поля прибуває чимало кріпаків-утікачів з московських земель та Правобережної України.

Всі ці надто активні дії воєводи викликали побоювання і підозру в царя Бориса Годунова. Він наказав схопити Б.Бельського, як злочинця, та конфіскувати володіння. Після цього Бельська слобода поступово спустіла.⁵

Вдруге ця територія заселяється з 1686 р. вихідцями з Полтавщини і Чернігівщини – служилими людьми Острогозького слобідського козацького полку.⁶ Переважна більшість з них за своїм соціальним походженням належала до кріпосних селян, які тікали з Правобережної України. Царський уряд дозволяв їм оселятися в *«окраїнних містах від Кримської сторони»*.

² Бельский, Богдан Яковлевич // Русский биографический словарь: в 25 томах. – СПб., 1908. — Т.1. – С. 659 – 661.

³ Там же. – С. 661.

⁴ Городские поселения в Российской империи, т.5, ч.1. – СПб, 1885. – С. 371–375.

⁵ Там же. – С. 371–375.

⁶ Голяховский Я. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. – Харьков: Университетская тип., 1863, С.61-63.

Поселенці несли сторожову службу, займалися землеробством, рибальством і бортництвом. Тут також переховувалися кріпаки, ремісники і городяни (посадські люди) з центральних районів Росії, які тікали від кріпосної неволі, непомірних податків, грабунку та насильства. Проте, царський уряд вживав заходів для розшуку і повернення втікачів. Так, у 1701 р. посольський приказ вирішив провести перепис населення в нових містечках по Айдару та Сіверському Дінцю. Більшість населення уникала перепису. За даними стольника М.Ф. Пушкіна, який проводив у 1703 р. перепис населення у 34-х містечках, у Белянському (Бельському) було зареєстровано тільки 41 жителя, хоча насправді їх було значно більше.

Керуючись інтересами російських поміщиків, які неодноразово зверталися до царя зі скаргами та проханнями повернути втікачів, Петро I шостого липня 1707 р. видав указ про розшук *«новоприбулих з Русі всяких чинів людей»*. На Дон був посланий каральний загін на чолі з Юрієм Долгоруким. Йому було доручено розшукувати втікачів і *«відвозити їх до тих поміщиків і вотчинників, звідки хто втік»*. Жорстокі розправи з втікачами викликали обурення селян та козаків, які до всього ще втрачали безплатну робочу силу.

В ніч на 9 жовтня 1707 р. загін козаків на чолі з трьохізбенським отаманом Кіндратом Булавіним напав на карателів, які розташувалися у Шульгін-містечку. Козаки вбили Ю.Долгорукого, офіцерів, розігнали солдат, визволили захоплених селян. Починається відоме Булавінське повстання. Через рік Петро надсилає новий загін на чолі з братом вбитого, князем Василем Долгоруким. Загони карателів спалювали всі поселення по річках Айдар, Євсуг, Деркул, вбивали все доросле населення, неймовірно знущалися з дітей. Край, охоплений повстанням, був спалений і перетворений на пустелю.⁷

⁷ Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707-1708 гг.), т. XII. – М., 1935. – С. 34-40, 120, 124, 133, 135.

Після поразки Булавинського повстання всі землі, що числилися за містечком Белянським, були передані Острогозькому слобідському козацькому полку. Містечка почали називатися «слобідськими» спочатку Азовської, а пізніше Воронежської губернії. Містечко Біленьке (Белянське) одержало назву Стара Біла.

У 1792 р. сотні Острогозького полку були переведені зі слобод Белгородської лінії в слободи по річці Айдар. Сотником в Стару-Білу був призначений Іван Фомич Синельников.⁸ Землі, конфісковані у Донського козацтва, були передані поміщикам-дворянам – князям Куракіну, Мишерському, Матвєєву, Суханову, Синельникову, Фон-Лоу та іншим. Родючі чорноземи, велика кількість малих річок і лісів, що створюють сприятливий клімат, дешева робоча сила сприяли швидкому розвитку землеробства.⁹

Царським указом від 1 травня *1797 р. слобода Старо-Біла перейменовується в Старобільськ* і стає повітовим містечком, яке ввійшло до складу Слобідсько-Української губернії.¹⁰ У нове повітове місто був переведений повітовий суд з міста Калитв'янська, який знову стає слободою Стара Калитва. Земський суд та міська управа переїхали з Біловодська.¹¹ Проте, через 5 років Старобільськ знову виводиться зі складу Слобідсько-Української губернії та приєднується до Воронежської. У 1804 р., перебуваючи в складі Воронежської губернії, царським указом Старобільський повіт отримує герб у вигляді щита із зображеннями двоголового орла – символа Російської імперії, чорного коня, що підтверджувало його належність до кінних заводів, і витока з чаші води, що символізувало річку Айдар, на берегах якої було розташоване місто¹².

⁸ Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации Степной окраины Московского государства, М., 1887. – С. 541.

⁹ Мирошниченко И.Е. Старобельск: путеводитель / И. Е. Мирошниченко, В. А. Бутков. – Донецк: Донбасс, 1986. – С.32.

¹⁰ Городские поселения в Российской империи, ч. 1, СПб., 1865. – С. 371, 372.

¹¹ Голяховский Я. Указ. соч. – С.62.

¹² Слобідська Українська губернія – «Герби міст України (XIV - I пол. XX ст.): науково-популярне видання / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – К.: Брама, 2001. – 399 с. іл.

З кінця XVIII ст. Старобільськ набуває ознак повітового містечка. У 1798 р. з'являється перший план перспективного розвитку міста. Центр займали садиби місцевої еліти – дворянства, купецтва та духовенства. Вулиці отримали відповідні назви: Дворянська, Комерційна, Соборна, Торгівельна, Монастирська. На околицях в простих домівках селилися ремісники – кравці, шорники, гончарі, ковалі, теслярі, колісники, каретники и т. д. Вулиці тут мали назви Народна, Ковальська, Розгульна, Лісна тощо.

У 1816 р. у містечку, як повітовому центрі, були відкриті повітове училище та церковнопарафіяльна школа. В училищі, розрахованому на 60-80 учнів, у 1834 р. навчалось 15 дітей дворян, 14 – купців, 15 – міщан, проте, переважна більшість дітей з бідних сімей та кріпаків лишалася без освіти.

У 1817 р. у Старобільську відкривається пошта та лікарня. У ті часи пошта перевозила не тільки поштові відправлення, а й пасажирів. На 1911 р. Старобільська поштова контора обслуговувала 44 поштові станції, мала 306 коней та 153 візника.

У 1824 р. Старобільський повіт знову включено до складу Харківської губернії. Отримавши статус повітового міста, Старобільськ за кількістю жителів ще тривалий час фактично залишався слободою середньої величини.

У 1834 р. у Старобільську проживало 795 чоловіків і 590 жінок – 45 дворян, 160 обер-офіцерів, 20 церковнослужителів, 108 купців, 348 міщан, 534 казенних поселенців, 170 дворових людей. Тут було 4 мурованих та 266 дерев'яних будинків. У 1842 р. в містечку налічувалося всього 172 двори і 1549 мешканців.¹³

У першій половині XIX ст. міщанське населення займалося ремеслом і торгівлею. Серед нього виділялася заможна верхівка, якій належали 2 салотопні заводи, пивоварня, 37 вітряків та водяний млин. Торговці, що мали 17 крамниць, продавали посуд, залізо, сіль та інші товари широкого вжитку. Їм також належало 5 винних крамниць.

¹³ Історія міст і сіл УРСР. Луганська область. – К.: УРЕ, 1968. – С.844.

Значну роль в економічному житті міста відігравали щорічні ярмарки, що проводилися 1 січня, 1 травня, 29 червня та 10 жовтня. Сюди приїжджали купці з Москви, Тули, Харкова, Воронежа, Ізюма, Куп'янська, Валуйок та з інших міст. На ярмарках торгували великою рогатою худобою, кіньми та сільськогосподарськими продуктами. Щорічно на ярмарках міста продавалося до 2 тис. голів великої рогатої худоби, 25 тис. вівець, 1 тис. коней та 15 тис. четвертей пшениці.

На 1870 р. у місті збудовано 3 свічкові та 3 салотопні заводи, паровий млин. У власності місцевих торговців тоді перебувало 52 крамниці та 6 заїжджих дворів для тих, хто приїздив на ярмарок. В той же час тут налічувалися 378 дрібних ремісників – кравців, шевців, шапкарів, ковалів і теслярів. Загалом, на той час у місті проживало до 13 тис. мешканців.

У *«Пам'ятній книжці Харківської губернії за 1863 рік»* тогочасне місто описувалося так: *«..взагалі, про місто Старобільськ можна відзначити наступне: розташований він на рівнинній місцевості, трохи піщаній, навколо міста крейдяні ґрунти, річка Айдар в самому місті тече зручно, широко і досить глибоко, сплановане все місто вдало – вулиці широкі, довгі та рівні. За кількістю населення він може вважатися серед найбільших міст губернії, в ньому налічується 8164 жителя, 619 будинків дерев'яних та 10 кам'яних. За зовнішнім виглядом місто акуратне і видатне. Тут досить великих будівель розташованих по всьому місту, є хороші крамниці, бувають багатолюдні базари»*.¹⁴

У середині XIX ст. місто розвивалося як торгове, мало славу купецького. У ньому було 30 значних крамниць, 14 мануфактурних і з продажу залізних виробів магазинів, 7 пивних, 6 заїжджих дворів. У центрі міста дотепер збереглися будівлі магазинів Руднева, Склярова, Ковтунова, Суворова, Гаврилова. Чималу частину в торговому обороті міста мали купці Елькін, Волошкевич, Селіванов, Рингов, Кожухов, Абрамов, Гірчич, Тремпольцев, Марченко та інші.

¹⁴ Голяховский Я. Указ. соч. – С.62.

Старобільщина розвивалася як хліборобський край, землі поступово перейшли у володіння великих землевласників. Так Суханов мав на кінець XIX ст. 48 тис., Муханов – 20 тис., Дьяков - 12 тис. десятин землі. Тевяшов, Кармазін, Шебельський, Харченко, Марченко, Кожухов, Бутков, Струков, Трофименко та ряд інших мали від 5 до 10 тис. десятин. У згаданій «Пам'ятній книжці» зазначалося: «Особливо Старобільськ звертає на себе увагу як торгове місто. Він має самостійну торгівлю зі столицею і торговими містами. Головним при цьому є велика торгівля хлібом і особливо пшеницею. В цьому відношенні Старобільськ, без сумнівів, багато виграє тим, що він розташований в центрі багатого, переважно землеробського повіту. Більш того, йде звідси вивезення пшениці в Єлець, Воронеж, Ростов і Таганрог. Тут буває чотири ярмарки на рік і всі значні».¹⁵

На рубежі XIX -XX ст. у Старобільську була достатньо добре розвинена місцева промисловість. Механічні та водяні млини Кожухова, Марченка, акціонерного товариства Русинова, Шпріка і Максимова переробляли значну кількість зерна на борошно, працювали семипресовий маслозавод Ковтунова, ковбасне виробництво Рупеля, Раймана і Шустьєва, пивзавод Піскачека, миловарні Калобіна, Хокіна і Кучерова, нафтобаза братів Нобелів, друкарні Башлая і Дідусенка, каретні і колісні майстерні Пашина, Левашова і Правенького, бондарна Немцева, численні кузні на березі Айдару та у Червоному містечку.

Особливе місце займали пекарні. Тодішній Старобільськ славився хлібобулочними виробами. У місті було 9 пекарень. Вони були невеликими і спеціалізувалися на випічці окремих видів виробів. Так, пекарня Ліня випікала житній хліб, Немченка - пшеничний, білий і сірий, Грека – здобний хліб і торти, Семикіна – пампушки і великі бублики, Грачова і Колобова – бублики, сушки і сухарі, Олександрова – багато видів пряників і печива.

¹⁵ Голяховский Я. Указ. соч. – С. 63.

Був відомий Старобільськ і майстрами-швейниками. У місті було 14 швейних майстерень і майже стільки ж шевських і шапкових. Тут можна було замовити будь-який одяг, взуття та головні убори.

Поступово Старобільськ перетворюється на культурний і духовний центр півдня Харківської губернії. 30 квітня 1871 р. повітові земські збори прийняли рішення побудувати в місті чоловічу гімназію. У 1878 р. у місті відкривається перший на Донбасі середній навчальний заклад – чоловіча Олександрівська гімназія. При гімназії існувала каплиця. На початку ХХ ст. було відкрито жіночу Катеринівську гімназію. На рубежі ХІХ-ХХ ст. у місті вже працювали вчительська семінарія¹⁶, вище міське навчальне училище, ремісниче училище.

Гострою проблемою у Старобільському повіті була народна освіта. Кожухов не залишився байдужим і побудував за власні кошти найкращу чотирикласну школу для дівчат. Вона налічувала чотири великі класи, бібліотеку, їдальню, учительську. Пропрацювала з 1894 до 1919 р., з 1924 р. і до сьогодні в ній розташовується міська поліклініка. Не зважаючи на значну кількість навчальних закладів у місті, тільки 39 дітей з кожних ста навчалися. У 1905 р. в повіті, при загальній кількості населення 400 тис. осіб, не навчалось 20205 дітей.

Старобільськ став першим містом у губернії, в якому з'явився «сінематограф Фурор» (згодом – кінотеатр ім. Чкалова). Його побудував в своєму торговому комплексі купець М. Руднев. Власник нотаріальної контори Д. Попович будує театр і концертний зал для дворянства (нині – будівля прокуратури). Всі чотири міські ярмарки мали багатоденну різноманітну культурну програму. У 1898 р. з ініціативи товариства грамотності в місті відкривається перша безкоштовна масова бібліотека. В місті працює дві типографії – Башлая і Дідусенка.

¹⁶ Лях Г., Фатальчук С. Становление сети педагогических учебных заведений в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ века. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/1564-stanovlennja-merezhi-pedagogichnih-navchalnih-zakladiv-v-ukrayini-u-drugij-polovini-hih-na-pochatku-hh-stolittja.html>

Вже з середини XVIII ст. Старобільськ стає значним духовним центром. Окремі сторінки історії храмового будівництва на Луганщині фрагментарно висвітлюють тогочасні друковані джерела: *«Историко-статистическое описание Харьковской епархии»* Філарета Гумілевського, *«Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия»*, *«Статистические списки приходов, церквей и причтов Славяносербского уезда. 1,2,3 благочинный округ»*¹⁷, публікації широко відомих знавців української старовини Г. Лукомського, С. Таранушенка¹⁸ та ін.

В історико-статистичному описі (1858 р.) архієпископа Харківського Філарета (Гумілевського) зазначається: *«ныне в Старобельске два храма: соборный Покровский и Петропавловский; к постройке третьего, каменного, приступают. Первый Покровский храм, современный основанию городка, конечно стоял в самом городке; о храме, предшествовавшем каменному, известно только то, что когда начинали строить каменный, деревянный был уже весьма ветх»*.¹⁹ Перший Покровський собор був дерев'яний та розташовувався в військовому поселенні Бельському на території історичної місцевості «Красний городок». Простояв близько 200 років.

У 1789 р. (на території сучасного парку культури та відпочинку) у Старобільську був закладений мурований храм – кафедральний собор Покровської Божої матері. *«Строение его совершилось усердием прихожан войсковых обывателей; преимущественно же остаётся в памяти народа помещица Агафья Фоминична Синельникова, много содействовавшая благотворениями построению и украшению храма. Серебряные ризы на*

¹⁷ Статистические списки приходов, церквей и причтов Славяносербского уезда: 1, 2, 3 благочинный округ // Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913г. – Екатеринослав, 1914. – С. 389–422;

¹⁸ Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини / С. Таранушенко. – Харків, 1922.

¹⁹ Філарет (Гумілевський). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – Харьков, 1858. – С.294.

*местных иконах –приношение местного купеческого сословия, благоговейного к Божію посещению 1833 года».*²⁰

Покровський кафедральний собор Божої матері, освячений архієпископом у 1794 р., на той час був значною пам'яткою кам'яного будівництва. Відомий знавець архітектури Слобожанщини Стефан Андрійович Таранушенко так описує цей собор: *«Закінчую групу 5-банних церков згадкою про собор м. Старобільська (1789–1794 рр.). Він в головній своїй частині теж п'ятибанний. Його бапти мали основні форми дерев'яних українських монументальних будов: стіни – чотиригранники, що переходять у восьмерики, рівні по ширині й довжині четверику – риса, що її часто зустрічаємо і в дерев'яних наших пам'ятках, Верхні частини бапт виконано в характері українських церковних бань. Але, Старобільський собор має ту істотну від попередніх пам'яток відміну, що його план складається з чотирикутника, розбитого на дев'ять діляниць, його чотири менші бані перекиваються кутком планового чотирикутника і орієнтовані по сторонах світу, на південь-захід, південь-схід і т. д., чого в дерев'яних пам'ятниках на Україні ніколи не зустрічаємо і що є характерною рисою російського будівництва».*²¹

Покровський собор був зруйнований в 1934 р., простоявши 140 років. Нині неподалік від місця розташування Покровського собору зведено каплицю.

Наприкінці 1858 р. Святіший синод прийняв рішення № 7743 про будівництво у Старобільську церкви *«в ім'я Святителя Миколая Мирлікійського Чудотворця».*²² Місце для нової церкви було визначене у 1859 р. на пагорбі між Малою Дворянською та Соборною, Класичною та Миколаївською вулицями, неподалік від кафедрального Покровського собору, який на той час простояв вже 65 років. Автором проекту, виконаного на основі барокових стилізацій, був єпархіальний архітектор Харківської

²⁰ Филарет (Гумилевский). Указ. соч. – С. 295.

²¹ Таранушенко С.А. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. – Харків, 1922.

²² Акты юридические, или Собрание форм старинного делопроизводства, изд. Археограф. Комиссии, СПб., 1838.

духовної консисторії Краєвський. Будівництво Миколаївської церкви було завершено у 1862 р. В цьому ж році церква була освячена. За радянських часів, з 1924 по 1994 р., це була єдина церква у Старобільську, де велася служба.

Особливу сторінку в історії Старобільська займає Свято-скорботний жіночий монастир «Всіх скорботних радість» - пам'ятка архітектури другої половини ХІХ ст., один з кращих зразків церковного зодчества.

Історія його виникнення пов'язана з ім'ям Ганни Булич, якій її чоловік – полковник Булич, герой російсько-турецької війни 1853-1855 рр., заповідав свою землю та кошти на благоустрій притулку для дітей-сиріт загиблих воїнів. Після смерті чоловіка Ганна Булич, у 1859 р. на власні кошти відкриває притулок для дітей-сиріт. У 1862 р. притулок переріс у жіночу громаду на честь ікони Божої Матері «Всіх скорботних Радість». У 1870 р. за узгодженням зі священним синодом притулок був перетворений на Свято-Скорботний жіночий монастир. Першою ігуменею стала Ганна Булич. На території монастиря були зведені муровані будинки з келіями, трапезна та два храми: спочатку зимовий, на честь Святої Трійці, а у 1872 р. благочинним громади, настоятелем Святогорської Свято-Успенської пустині архімандритом Германом було освячене місце для нового храму – Трипрестольного собору, з головним престолом на честь ікони Божої Матері «Всіх скорботних радості». Освячення собору відбулося у вересні 1899 р.

У 1900 р. в монастирі жило понад три сотні монахинь. Черниці виготовляли ризи, розшиті сріблом і золотом, ікони, кіоти. Монастир мав велику бібліотеку.

Під час Першої світової війни поруч з монастирем відкрили лазарет, де сестри милосердя доглядали за пораненими.

У 1921 р. монастир був закритий, служба в обох храмах припинилася. У наступні роки комплекс монастиря використовувався як дитячий будинок, місце дислокації військової частини, з вересня 1939 по червень 1941 ро. тут розташовувалися спецтабір НКВС для польських полонених офіцерів і табір

польських полонених військовослужбовців «Старобельськ-2». У 1942 р. в монастирі був табір засуджених військовослужбовців Червоної Армії, в період німецької окупації міста – табір радянських військовополонених.

В різні часи в монастирських будівлях були спортзали, клуб, склади.

У 1993 р. комплекс монастиря переданий новій чернечій громаді.

На початку ХХ ст. Старобільськ мав типовий провінційний вигляд. Місто було забудоване переважно одноповерховими будівлями, критими очеретом і соломою. Вулиці не впорядковувалися і не освітлювалися. Приватний театр, заснований у червні 1909 р. місцевим підприємцем Поповичем та відкритий у 1912 р. кінематограф «Фурор» могли відвідувати лише привілейовані верстви суспільства, оскільки вхідна плата була високою. На все місто була одна бібліотека, утворена у 1896 р., в якій налічувалося 4973 томи книг²³.

Як і раніше, Старобільськ лишався відомим як торговий центр. У 1900 р. у місті налічувалось близько 30 дрібних крамниць, 14 мануфактурних, 7 бакалійних, 8 шорних та залізоскоб'яних крамниць, 6 заїжджих дворів, 1 готель і 7 пивних.²⁴ Промислові підприємства мали локальне значення. Дещо збільшилася потужність парового млина, закінчилося розпочате в 1897 р. будівництво пивоварні.

Щороку у Старобільську проводилось 5 ярмарків, на які привозились товари і з інших губерній. Найбільшим з них були весняний (Миколаївський) та осінній (Покровський), річні обороти яких сягали 10 млн. крб. Особливо жваво йшла торгівля хлібом. Через залізничну станцію Сватове зерно відправлялось у різні райони країни та експортувалось за кордон. Так, протягом 1905-1909 рр. зі Старобільська щороку вивозилося в середньому 562100 пудів борошна і 474500 пудів пшениці – широко відомої «арнаутки» і «гірки».²⁵

²³ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности в 1869—1909 годы. – М., 1911. – С. 239.

²⁴ Істрія міст і сіл УРСР: Луганська область. К.: УРЕ, 1968. – С.846.

²⁵ Записка о проектируемых железнодорожных линиях через Старобельский уезд, составлена инженером С. Н. Даниловым. – Изд. Старобельской уездной земской управы, 1910. – С. 13-17, 24-26, 42.

Згідно статистичних відомостей за 1909 р. у Старобільську працювали чоловіча гімназія, відкрита в 1882 р., жіноча прогімназія і жіноче початкове училище. Проте, офіційна статистика змушена була визнати, що в першому десятиріччі ХХ ст. 66 відсотків дітей шкільного віку в Старобільському повіті не мали можливості навчатися²⁶.

У 1908 р., за кошти місцевого підприємця Кожухова, в місті було побудовано типове пожежне депо – перше на Донбасі. Висока цегляна каланча та будівля Кожуховського пожежного депо збереглися дотепер.²⁷

Охорона здоров'я не забезпечувала потреб населення міста, оскільки його обслуговувала лише одна амбулаторія, де працював фельдшер. Повітова ж лікарня на 25 місць, де працювало 10 медпрацівників, була відкрита тільки в 1906 році. Медичного обладнання не вистачало. Проте, й у таких умовах лікарі, докладаючи значних зусиль, допомагали хворим. Так, за ініціативою лікаря-окуліста В. Шафрановського в Старобільську було організовано очний стаціонар на 10 ліжок. З усього повіту сюди з'їжджались хворі. В умовах звичайної земської лікарні В. Шафрановський робив найскладніші операції, що повертали людям зір.²⁸

У 1905-1907 рр. революційні події охопили Старобільськ: у місті діяла підпільна соціал-демократична група більшовицького спрямування. Під впливом революційної агітації посилювались заворушення у волостях Старобільського повіту. Всього в 1905-1907 рр. у Старобільському повіті було зафіксовано 26 випадків підпалу маєтків, 10 – розгрому, 9 – самовільних порубок лісу, 16 – потрав та 2 – самовільного захоплення поміщицьких земель²⁹.

Соціально-економічне становище населення погіршилося в роки Першої світової війни. На фронт було відправлено багатьох селян, робітників і міських ремісників. Все це викликало незадоволення в робітничому і селянському середовищі.

²⁶ Матеріали для оцінки земель Харьковской губернии, Харьков, 1907. – С.45.

²⁷ Старобельск // Восточная Украина: путеводитель / С. Л. Удовик. – К.: Ваклер, 2007. – С. 55.

²⁸ Афанасьевський С.Г. Оповідання про історію Старобільська. – Луганськ. 2011. – С.202-214.

²⁹ Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні (1905—1907 рр.). – С. 89, 120, 145.

У серпні 1915 р. до Старобільська приїжджає член РСДРП Федір Панфілов, один з організаторів встановлення радянської влади в Старобільському повіті. Під його керівництвом в місті та повіті розгортається агітаційна робота. Саме Панфілов 4 січня 1918 р. проголосив радянську владу в повіті. (У 1972 р. в Старобільську Ф.Д. Панфілову був встановлений пам'ятник. Автор - скульптор В. М. Голосов. В ніч с 16 на 17 жовтня 2014 р. пам'ятник було демонтовано).

Перші звістки про перемогу Лютневої революції в Петрограді надійшли до Старобільська 1 березня 1917 р. Реакція на революційні події у місцевого населення була неоднозначною. На початку березня, на території України було ліквідовано органи царської адміністрації, виконавча влада перейшла до призначених Тимчасовим урядом губернських і повітових комісарів. Старобільським повітовим комісаром стає Володимир Абрамов. Він народився у сім'ї купця, працював інспектором казенних земель, головою земської казни дрібного кредиту. Перший з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Старобільського повіту відкрився 4 січня 1918 р. Обговорювалися питання «про поточний момент», про створення Рад на місцях, про вибори повітового виконкому. У лютому 1918 р. в усіх волостях були створені волосні Ради, земська управа була розпущена.

Протягом 1918-1920 рр., у роки громадянської війни, у місті неодноразово змінювалась влада. У квітні 1918 р. Старобільський повіт був окупований німецькими військами.³⁰ Наприкінці листопада 1918 р., коли німці залишили Старобільський повіт, до міста вступили білокозацькі частини. В грудні 1918 р. Воронезький полк Всеросійської Надзвичайної комісії разом з Старобільським партизанським загonom розгромив білогвардійців та зайняв місто. Влада переходить до рук ревкому. На початку червня 1919 р. місто знову займають білогвардійці. У Старобільському повіті розгортається партизанська боротьба.

³⁰ Афанасьєвський С.Г. Вказ. праця. – С.143-146.

Протягом 1918-1921 рр. Старобільськ був центром повстанського руху на півночі Луганщини. У ньому брали участь переважно селянсько-анархістські формування, невдоволені більшовицькою політикою на селі. У ті часи повстанською боротьбою було охоплене усе лівобережжя Сіверського Дінця.³¹

Восени 1920 р. на Старобільщину прибув Нестор Махно, який прагнув об'єднати повстанський рух. У Старобільську Махно був двічі.³² Вперше – у вересні 1920 р., вдруге – коли допомагав «червоним» у боротьбі проти барона Врангеля.

27 вересня 1920 р. штаб отамана Махна по телеграфу запропонував уряду УСРР, що на той час перебував у Харкові, розпочати переговори про перемир'я та спільні дії проти білогвардійців. Після прийняття пропозицій повстанська армія Махна припинила збройні дії проти радянської влади. Махно пішов на зближення з більшовиками та 2 жовтня 1920 р. уклав у Старобільську воєнно-політичну угоду з командуванням Південного фронту (командувач М. Фрунзе). Однак, незабаром махновський рух був остаточно розгромлений радянською владою. На згадку про перебування Нестора Махна в Старобільську, в серпні 2013 р на балконі колишнього будинку Руднева, що на перетині вулиць Центральної та Руднева, встановлено скульптурне зображення отамана.

У 1923 р. губернії і повіти були скасовані. Замість губерній були введені області, а замість повітів – округи. Старобільськ стає центром округу. У 1930 р. округи були скасовані. Старобільськ став райцентром Донецької області, з 3 червня 1938 р. – Луганської. У районі було 15 сільських рад і майже 50 тисяч осіб мешканців.³³

У 1925 р. у Старобільську замість колишніх дрібних підприємств створюються більш потужні виробництва. Наприкінці 1924 р. завершується

³¹ Більшовицький режим у боротьбі з селянським повстанським рухом на Слобожанщині в 1920р. – С. 127-140. Бахмутська старовина, краєзнавчі дослідження – 2018 Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018». Вип. 1(9). – Слов'янськ, 2018. – 335 с.

³² Афанасьєвський С.Г. Вказ. праця. – С.156-165.

³³ Матеріали до опису округ УСРР. – Харків: Друкарня ім. Петровського «Полтава Поліграф», 1926. – 44 с.

будівництво електростанції потужністю 80 кВт. Частина коштів, зекономлених на будівництві електростанції, була передана на благоустрій міста. У 1924 р. у місті працювали дитяча і жіноча поліклініки, з 1925 р. – протитуберкульозний диспансер і робітничо-селянська поліклініка.

У місті й селах округу проводилася робота з ліквідації неписьменності. Було створено 2 трудові школи-семирічки, в яких у 1925 р. навчалось 778 учнів, педагогічний технікум на 120 учнів, 2 профшколи, 1 сільськогосподарська школа по підготовці спеціалістів сільського господарства; відкрито 2 дитячі будинки для дітей-сиріт.

У 1930-х рр. розвивається промисловість Старобільська. Реконструюються майстерні по ремонту сільгоспреманенту, які в 1934 р. були об'єднані у завод ім. Блюхера, що став підприємством республіканського значення.

Наприкінці 1930-х рр. вводиться в експлуатацію залізниця Москва-Донбас, що пройшла через Старобільськ.³⁴ Питання будівництва залізниці через Старобільськ гостро постало ще у 80-х рр. XIX ст. Її відсутність стримувало розвиток самого великого і хлібного повіту Харківської губернії. Багато років повітова влада ставила питання про будівництво дороги перед керівництвом губернії та урядом Російської імперії. Але, питання про будівництво залізниці було вирішене лише в квітні 1929 р. Навесні 1934 р. були виконані земляні роботи, споруджені мости. Почалося укладання шляху від Ново-Кондрашівської до Старобільська. Водночас тривало будівництво залізничного вокзалу на станції Старобільськ. 7 листопада 1934 р. на станцію Старобільськ з Ново-Кіндрашівської прийшов перший потяг із чотирма вагонами.³⁵

У 1938 р. Старобільськ стає районним центром новоутвореної в Донбасі Луганської області. На 1939 р. його населення зростає до 14,3 тис.

³⁴ Афанасьєвський С.Г. Вказ. праця. – С.112-118.

³⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – Київ: УРЕ, 1968.– С. 842-859.

З вересня 1939 по червень 1941 р. у Старобільську розташовувався спецтабір НКВС для утримання військовополонених польської армії, інтернованих під час вступу військ Червоної армії на територію Західної України у вересні 1939 року.³⁶ Пакт Молотова-Ріббентропа, що фактично розділив Польщу на дві частини (радянську й німецьку) виявився для її жителів складним випробуванням, початком масових гонінь, репресій, знищення польської інтелігенції. Табір був створений 19 вересня 1939 р. згідно наказу № 0308 наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, у складі Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР. Дислокувався у Старобільську, на території колишнього жіночого монастиря.³⁷

Перший ешелон з польськими військовополоненими прибув до міста вранці 30 вересня 1939 року. Як писав у доповідній записці начальник Старобільського спецтабору НКВС В.Г.Бережков: *«... табір польських полонених знаходиться в центрі міста на території колишнього жіночого монастиря «Всіх скорботних радість», за три кілометри від залізничної станції. Полковники живуть у двох будинках по вулиці Кірова, а генерали – у двох будинках по вулиці Володарського. Табір займає 40 тис. квадратних метрів, обнесених стіною і колючим дротом. Під житло переобладнані дві церкви монастиря, а ще обладнані 10 кам'яних і 7 дерев'яних бараків».*³⁸

З трьох існуючих на той час таборів Старобільський спецтабір НКВС був особливим, самим привілейованим. До 14 жовтня 1939 р. в Старобільськ було доправлено 7045 осіб, в тому числі 4813 рядових. Потім, за наказом наркома Л.Берії, у Старобільському таборі утримувалися тільки офіцери та

³⁶ Подкур Р. Ю. Старобільський табір військовополонених // Енциклопедія історії України у 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9 : Прил. – С. 815.

³⁷ Афанасьєвський С.Г.. Вказ. праця. – С.244-257.

³⁸ ЦХИДК, ф. 1/п, оп. 4в, д. 1, л. 149–151. Джерело: Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.katyn-books.ru/library/katyn-prestuplenie-protiv-chelovechestva6.html>.

вищі державні чиновники. Загальна кількість ув'язнених вже в офіцерському спецтаборі складала 3974 особи.³⁹

Один з в'язнів табору: граф, художник, ротмістр Юзеф Чапський ще у 1944 р. опублікував книгу *«Старобільські записки»*, згодом, він став автором багатьох книг, в тому числі *«Старобільські спогади»*, *«На нелюдській землі»*⁴⁰, в яких багато говориться про життя бранців табору.

У Старобільську не розстрілювали військовополонених. Тут є лише могили поляків – в'язнів табору, що померли від хвороб, нелюдських умов табірної буття. За містом, у сосновому бору біля села Чмирівка розташовано кладовище, де поховані польські військовополонені, що скінчили свій земний шлях у Старобільську. Всього на кладовищі 48 поховань. Тут, щорічно проводяться поминання загиблих в'язнів табору. В 2012 р. на мурі Старобільського монастиря, за сприяння Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa), встановлено меморіальну дошку з написом: *«У мурах цього монастиря у 1939-1940 роках розміщувався табір НКВС, у якому утримували більш 4000 польських військовополонених, взятих у полон після 17 вересня 1939 р. Рішенням найвищої влади СРСР від 5 березня 1940 р. 3820 офіцерів війська польського, у тому числі 8 генералів, розстріляно у підвалах тюрми НКВС у Харкові. Поховані на кладовищі жертв тоталітаризму у Харкові - П'ятихатках»*.

Місце розташування табору польських військовополонених по вул. Монастирська, 43 (територія Скорбященського жіночого монастиря) пропоновано для взяття на державний облік як пам'ятку історії.

У роки Другої світової війни місто було окуповане німецькими військами в період з 13 липня 1942 р. до 23 січня 1943 р. Під час окупації від рук нацистів загинуло понад 400 жителів міста. В місті було виявлено кілька могил, які свідчать про фашистські злочини. Окупанти завдали місту

³⁹ Катинская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих. – М., 1991.

⁴⁰ *Czapski J. Na nieludzkiej ziemi*, s. 17–18. Джерело:Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.katyn-books.ru/library/katyn-prestuplenie-protiv-chelovechestva6.html>.

великої матеріальної шкоди. Було зруйновано і спалено майже всі підприємства й установи міста. У цей час на території Старобільського району діяли партизанські групи й підпільні організації.

У 1943 р. Старобільськ був неофіційною столицею Радянської України. Після визволення міста, нетривалий період тут розміщувався ЦК КПУ та уряд Української РСР.

У повоєнні роки почалося відновлення міста. Одночасно з найважливішими об'єктами відбудовуються і навчальні заклади Старобільська. У 1948 р. почали працювати медична школа, ветеринарний технікум, технікум механізації сільського господарства. Навесні 1967 р. закладено парк культури та відпочинку та Алею трьох поколінь.

Подією в культурному житті Старобільська стало відкриття у 1956 р. історико-краєзнавчого музею, хоча фактичним часом заснування Старобільського музею можна вважати 1919 рік.⁴¹ На початковому етапі він був сформований та функціонував як «Музей учбових наочних приладів» і мав за основну мету забезпечувати наочними приладами освітні заклади в окрузі. У середині 1920-х рр. музей Старобільського краю завершив процес становлення і набув статусу окружного музею краєзнавчого спрямування, продовжуючи активну просвітницьку діяльність. На базі його колекції наочних приладів було створено пересувний відділ, відділ наочно-шкільних підручників, а також хімічна лабораторія, метеорологічна станція, краєзнавчий гурток. Старобільська школа ліквідації неписьменності регулярно користувалася бібліотекою музею, яка налічувала 760 прим. книжок, зокрема, шкільних підручників. Відвідувачами музею були переважно селяни, тому основними завданнями закладу стало розповсюдження знань про місцевий край із широким використанням наочних експонатів. До складу фондів музею ввійшли експонати та матеріали, які характеризували клімат, ґрунти, геологію краю, флору та

⁴¹ Музей Старобільського краю // Український музей. – К., 1927. – 36. 1. – С. 243–244.

фауну регіону.⁴² На сьогодні музей працює у пам'ятці архітектури місцевого значення – будинку ремісничого училища Деменкової (вул. Гімназична, 53).

У Старобільську пройшли дитячі роки російського письменника В. Гаршина, батько якого мав умісті будинок.⁴³ Під час канікул в Петербурзькій гімназії та гірничому інституті Гаршин неодноразово відвідував місто. Під впливом життя повітового міста з'являються його перші оповідання «Справжня історія Єнського земського зібрання» та задум написати цілу серію оповідань під назвою «Описи Старобільського життя». З'явилося лише одне – «Ведмеді». Пам'ятник письменнику, авторства скульптора І.П. Овчаренка, встановлено в Старобільську в 1969 році.

Старобільськ неодноразово відвідував Микола Гоголь, проїжджаючи містом під час своїх подорожей в Україну з Петербургу та Москви. Деякі дослідники вважають що, він не міг не побачити у Старобільську потрібний йому майже фотографічний опис міста для своїх героїв з «Ревізора».

Незаперечним є вплив Старобільська на творчість радянських письменників-сатириків Іллі Ільфа та Євгена Петрова. Зокрема, Старобільськ вважається прообразом вигаданого міста Старгорода, що згадується в романі «Дванадцять стільців» – місце, де починалася дія роману.

Автори побачили Старобільськ у 1923 р., коли кореспондентами московської газети «Гудок» приїхали у відрядження. У свою чергу, творчість письменників вплинула на культурно-історичний вигляд сучасного Старобільська. Відтак, візитівкою міста став пам'ятник Великому Комбінаторові. У 2008 р. до 80-річчя видання твору «Дванадцять стільців», поруч зі старовинним будинком колишньої Катеринівської жіночої гімназії (Гоголя площа, 1) встановлений пам'ятник головному герою роману - Остапу Бендеру.

На вул. Руднева, що виходить на центральну площу міста, перед аркою двоповерхової будівлі, в підвалі якого була двірниця та на балконі обідали

⁴² Прынь М.О. Окружной музей Старобельского края (1920-е гг.): к истории украинского музейного дела. Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 29. – К., 2016. – С. 175-183.

⁴³Афанасьевський С.Г. Вказ. праця. – С.67-74.

Ільф і Петров (Руднєва вул, 8), у 2011 р. був відкритий пам'ятник ще одному з героїв «Дванадцяти стільців» - Кісі Вороб'янінову, виконаний у стилі наївного мистецтва.

У Старобільську 21 липня 1898 р. народився та провів дитячі роки Г.Е. Лангемак, вчений, один з піонерів ракетної техніки і один з основних конструкторів реактивного міномету «Катюша». У 1938 р. був репресований, розстріляний, реабілітований посмертно.

Уродженцем Старобільська є Сергій Жадан – один із найпопулярніших українських письменників сучасності.

Під час воєнних дій 2014-2015 рр. Старобільськ не був окупованим проросійськими угрупованнями, проте, місто не лишалося осторонь військового конфлікту: 2 жовтня 2014 р. у Старобільську відбулася панахида за загиблими бійцями 80-ї аеромобільної бригади, які 5 вересня 2014 р. потрапили у засідку між селищем Металіст та містом Щастя. Упізнані тіла загиблих відправили додому, 28 не ідентифікованих тіл військових поховали у Старобільську - 24 серпня 2015 р. на Меморіалі Слави Старобільська урочисто відкрито пам'ятний знак воїнам, полеглим за Незалежність України.

В цілому період після здобуття незалежності України для соціально-економічного розвитку Старобільська є неоднозначним. Суттєвих змін у розпланувальній структурі та архітектурно-просторовій композиції міста не відбулося. Значним ударом по економіці стало скорочення або й зупинка виробництва промислових підприємств, що позбавило місто постійного і надійного економічного підґрунтя для розвитку, призвело до часткової втрати інфраструктури, скорочення кількості населення тощо.

Нині у місті працюють ремонтно-механічний, плодоконсервний, продтоварів заводи; меблева, швейна фабрики; хлібозавод, елеватор, молокозавод, завод залізобетонних виробів, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Діє низка освітніх закладів: Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (евакуйований до Старобільська у вересні

2014 р. з окупованого Луганська), сільськогосподарський технікум, медучилище, 2 професійно-технічних училища, професійний ліцей, 5 загальноосвітніх шкіл, 2 музичні школи, спортивна школа. Є районний Будинок культури, чимало бібліотек.

1.2. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та побудови міста Старобільськ

Місто розташоване на півночі Луганської області, на лівому березі річки Айдар. Територія області представляє собою переважно хвилясту рівнину на лівобережній частині долини Сіверського Донця. На півдні розташований Донецький кряж. В лівобережній частині області простягається Старобільська рівнина.

На півночі у межі області заходять вибалки Середньоруського узгір'я. Абсолютні висоти тут поступово знижуються від 216 до 50 м на південь та південний захід до долини Сіверського Донця. Вздовж лівого берега ріки тягнеться порівняно неширока (16-18 км) терасова рівнина, вкрита, головним чином пісками, місцями сформованими в дюни. Найбільш характерною рисою Донецького кряжа є чергування пагорбкуватих вододільних площин з глибокими крутобережними річковими долинами і сухими балками. Найвища точка – Могила Мечетна (367 м). У долині рік Міуса й Нагольної висота Донецького кряжа знижується і східні схили переходять у Приазовську берегову рівнину. Північні схили кряжа поступово знижуються в напрямі до Сіверського Донця.

Ландшафтний покрив Луганської області складають чорноземи, що сформувалися в результаті дернового процесу ґрунтоутворення, який розвивається під лугово-степовою рослинністю. У північній частині поширені чорноземи звичайні середньо- та малогумусні. в південній – чорноземи звичайні середньо- та малогумусні, дернові щебенюваті ґрунти, в долині Сіверського Дінця – чорноземні, дернові піщані ґрунти. Щорічне формування надземної та підземної маси рослинного походження та її

розкладання в умовах недостатньої вологи обумовлюють значну кількість гумусу, глибина якого варіюється від 50 до 130 см.

Для Луганської області характерні два типи ландшафтів – степовий та лісовий. Ліса займають 8,6 % території області та розповсюджені вкрай нерівномірно. Основні масиви лісу знаходяться у басейнах річок Сіверський Донець та Айдар (Кремінський та Станично-Луганський райони). Більш ніж 250 тис. га складають штучні ліси, представлені полезахисними полосами, захисні ліси та зелені смуги навколо крупних міст. Найбільшу площу займають степи, понад 87 % території області.

Клімат Луганської області помірно континентальний, з помітно вираженими посушливо-суховійними явищами. Формується він під впливом порівняно великої кількості сонячної радіації, домінування континентального повітря помірних широт та відстані від океанів та морів та характеризується доволі спекотним літом із посухою та помірно холодною зимою із нестійким сніговим покривом. Температурний режим нестійкий і протягом року характеризується значними коливаннями. Зміна сезонів здійснюється поступово, без різких перепадів. Тривалість безморозного періоду 150-170 днів. За результатами багаторічних досліджень максимальна температура повітря не перевищувала 40° С, мінімальна не падала нижче за - 42°С. Найхолодніший місяць – січень, найтепліший – липень. Середня багаторічна температура січня становить 3,8° С, липня – 22,4° С. Загальна кількість опадів за 2016 р. склала 630-766 мм.

Клімат району помірно-континентальний, з помірно холодною зимою і теплим літом, характеризується, досить стійкою погодою в теплу пору року і значною мінливістю в холодний період. Середньорічна температура повітря – 7,4 С. Абсолютний мінімум – -39° С. Абсолютний максимум – 41° С. Середня температура липня – 27,8° С. Середня температура січня – -6,6° С.

Район розташований в зоні достатнього зволоження. У річному ході місячних опадів мінімум припадає на лютий-березень, а максимум на червень-липень, однак, в окремі роки ці терміни можуть зрушуватися.

Середньорічна кількість опадів – 462 мм. Кількість твердих опадів, що випадають взимку, становить 130 мм.

Для рози вітрів характерно значне переважання вітрів південно-східного, північного і північно-західного напрямків. Найменшу повторюваність мають північно-східні і південно-західні вітри.

В геоморфологічному відношенні територія, на якій розташовується Старобільськ, представлена першою надзапивною-піщаною терасою р. Айдар. У рельєфі спостерігається чітко виражена зональність. Безпосередньо до р. Айдар прилягає територія заплави в межах 100-500 м, яка складається з пісків. Далі розташована перша надзапвна тераса, складена алювіальними пісками.

У геоструктурному відношенні територія розміщена в межах акумулятивно-денудаційні рівнини Середньоросійської височини.

У геологічній структурі беруть участь породи крейди, палеогенової, неогенової і четвертинних систем.

Вклади крейди широко поширені і представлені блакитно-білою крейдою, маслоподібним мергелем загальною потужністю близько 60 м. Палеогенові і неогенові відклади поширені в основному на правобережжі за межами річкової долини р. Айдар, де вони розмиті. Представлені опалово-амвролітовими вапняно-полускальними, алевролітовими, піщаними і глинистими породами.

Четвертинний покрив досить різноманітний. На міжрічкових територіях він представлений делювіальними лесовими суглинками потужністю 10-20 м. У долині р. Айдар четвертинні відклади представлені стародавнім піщаним алювієм з шарами суглинків.

У гідрографічному відношенні вся територія Луганщини на підконтрольній території України розташована у межах басейну Сіверського Дінця – основної і найбільшої річки області, яка із загальної довжини 1073 км на відтинку 233,9 км перетинає область з північно-західного у південно-східному напрямку.

Загальна водозбірна площа річок басейну Сіверського Дінця на підконтрольній території становить 18,07 тис. км², тут протікають 5 з 7-ми середніх річок, це лівобережні притоки – Красна, Айдар, Деркул, повна та верхня частина Луганки, загальною довжиною 514,5 км, та 50 малих річок загальною довжиною 1150,6 км.

Крім цього, протікає 50 струмків із середньою шириною від 1,5 до 4 м загальною довжиною 183,3 км.

Річкова мережа Луганщини розвинута слабо, коефіцієнт гущини річкової мережі складає 0,11 км/км², що нижче середнього по Україні (0,39 км/км²). Річки в області рівнинного типу з високою весняною повінню і низькою літньо-осінньою меженню. У посушливі роки на окремих ділянках малих річок спостерігається пересихання від декількох до 40 днів, а в суворі зими – перемерзання від 11 до 21 дня.

В цілому, гідрологічний режим річок характеризується нерівномірним розподілом стоку впродовж року – короткочасним весняним паводком і тривалими низькими рівнями в період літньо-осінньої межени. Поверхневий стік річок формується переважно за рахунок весняного сніготанення. Дощове живлення незначне, тому в літній період живлення річок забезпечується підземними водами.

Луганська область у басейні Сіверського Дінця є найбільш навантаженою територією. Забезпеченість місцевими водними ресурсами в області на 1 км² складає від 47,94 тис. м³ в середній по водності рік до 16,85 тис. м³ в рік 95% забезпеченості, в той час як по Україні – 86,8 тис. м³/рік; водозабезпеченість населення території в середній по водності рік становить 0,85 тис. м³/чол., в маловодний рік – 0,30 тис. м³/чол., проти 1,01 тис. м³/чол. в середньому по Україні.

Природний режим річок викривляється впливом господарської діяльності. В результаті регулювання стоку в 2-3 рази зменшилась періодичність затоплення заплав.

Господарська діяльність впливає і на льодовий режим річок, особливо

скиди стічних і термальних вод. Максимальна товщина льоду на річках досягає 73 см.

Сіверський Донець – основна водна артерія області та його основні притоки мають важливе народногосподарське значення, являючись не тільки джерелами питного та технічного водопостачання, а й приймачами стічних вод підприємств промислового, комунального та сільського господарств, шахтних вод. Крім цього, річки мають суттєве ландшафтно-утворююче та рекреаційне значення: у містах і селах та поблизу населених пунктів являються місцями масового відпочинку місцевого населення.

Частина малих річок на окремих ділянках своєї довжини є магістральними каналами меліоративних систем, у межах яких ці річки зарегульовані шлюзами-регуляторами для обводнення меліорованих земель у літній період.

У річкових долинах підконтрольної частини території області налічується 291 природне озеро, з яких 85 мають власну назву, та експлуатуються штучно створені 46 водосховищ і 218 ставків, загальний об'єм яких складає 192,512 млн. м³.

Мережа водойм області відіграє суттєву роль у регулюванні річкового стоку. В останні роки значна кількість водойм використовується для риборозведення на умовах оренди.

На околицях Старобільська наявні джерела мінеральних вод, які уперше були відкриті в 1934 р. Виведені вони на поверхню з глибини 370-380 м. Це хлористо-натрієві води з концентрацією солей до 21 мг/л, з незначним вмістом радію.

1.3. Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови міста

Для м. Старобільськ можливо виділити такі основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови.

Кінець XVI століття - Початок безперервного існування поселення, коли починається заселення території нинішнього Старобільська.

Кінець XVIII – початок XIX століття - формування сучасної міської планувальної структури.

Значний вплив на містобудівний розвиток Старобільська мала природна складова, що обумовила розміщення поселення на мисоподібному утворенні заплави ріки Айдар, на теренах якого сформувалося первісне композиційне ядро.

*Місто «розташоване на рівнинній місцевості, трохи піщаній, навколо міста крейдянні ґрунти, річка Айдар в самому місті тече зручно, широко і досить глибоко, сплановане все місто вдало – вулиці широкі, довгі та рівні».*⁴⁴ Історичний центр, з цінним розплануванням і забудовою розмістився переважно на територіях з пласким рельєфом, зручних для будівництва. Найбільш підвищені ділянки плато, що сягають абсолютних позначок висот у 65.3 м, знаходяться у південно-східній частині міста на пагористому підвищенні.

Первісна, збережена до сьогодні вулична мережа історичного ядра міста, обмежена сучасними вулицями Харківською, Руднева, Шафрановського та береговою лінією Айдару на півночі, сформувалася упродовж першої чверті XIX ст., відповідно до проекту генерального плану забудови повітового міста Старобільськ 1798 р. Згідно цього плану були прокладені основні вулиці центральної частини міста, що існують до сьогодні. Було застосовано принципи регулярної планувальної системи, якій притаманна чітка впорядкованість у вигляді традиційного для того періоду прямокутного планування. У плані, територія тогочасного Старобільська зводилась до правильної геометричної фігури – видовженого по осі схід-захід прямокутника. Система з правильними квадратами планування, на той час застосовувалася практично в усіх містах губернії.

⁴⁴ Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. – Харьков: Университетская типография, 1863. – С. 62.

Найбільш ранніми картографічними джерелами, за якими можна простежити процес формування каркасу вуличної мережі Старобільська є Генеральний план межування Біловодського повіту, датований 1789 р. (іл. 1⁴⁵), «План Слободской украинской губернии вновь учережденного уездного города Старобельска с показанием кварталов и улиц по прожектору какой представлен на высочайшую конфирмацию» (іл. 2) та «Спеціальна карта частини Старобільського повіту» 1828 р. (іл. 3). Як бачимо, на початок ХІХ ст. вже існували всі основні вулиці, що утворили каркас сучасної планувальної структури міста – вулиці Миру, Центральна, Слобожанська, Шафрановського (по осі схід-захід) та Харківська, Айдарська, Велика Садова, Світличного, Руднева (по осі північ-південь).

Протягом ХІХ ст. Старобільськ залишався невеликим і компактним. Навколо розташовувалися приміські слободи – Куликівка, Чмирівка, Піщана, Бутово, Заєрчанська. Згодом, вони майже всі були приєднані до міста. Зі сходу на захід місто перетинав струмок Ерік, який живився Чмирівськими болотами та впадав у Айдар в районі сучасного пляжу – «П'ятої купальні».

Протягом наступних років планувальний розвиток міста відбувається у східному та південному напрямках (іл. 5-7). Основними планувальними осями, навколо яких йшла організація забудови, залишалися сучасні вул. Центральна (Комерційна), Велика Садова (Старобільськ) та Монастирська (Нова Таганрозька). Основними містобудівними вузлами стали площі – Соборна, Торгові (перша та друга) та Ярмаркова, що відділяла тогочасне місто від річкової долини.

Друга чверть ХІХ - початок ХХ століття - У 1824 р. Старобільський повіт включено до складу Харківської губернії. Проте, маючи статус повітового міста, Старобільськ за кількістю мешканців та площею забудови фактично, залишався середньою за розміром слободою. Станом на 1834 р. у містечку налічувалося 266 дерев'яних та лише 4 мурованих будинки. За сорокарічний період ситуація залишилася практично незмінною. Як бачимо

⁴⁵ Тут і далі №№ ілюстрацій подаються за: Том І. Книга 2. Додатки. Картографічні джерела.

на «Плане уездного города Старобельска с показанием предполагаемого урегулирования и распространения», датованого 1877 р. (іл. 7), у місті мурованими були лише культові споруди – Покровська та Миколаївська церкви, земська управа, присутні місця, торгові ряди, казарми, тюремний замок та мурована будівля у південно західній частині Набережної площі. Всі інші міські будівлі були дерев'яні. Роботи з благоустрою проводилися лише у центрі, де розміщувалися особняки заможних верств населення. На це спрямовувалися майже всі кошти, що надходили до міської скарбниці. Мешканці околиць були позбавлені елементарних зручностей. У 1842 р. в Старобільську було всього 172 двори та 1549 мешканців.

У середині XIX ст. місто перетворюється на локальний торговий центр. У ньому налічувалося 30 великих крамниць, 14 мануфактурних і залізоскоб'яних магазинів, 7 пивних і 6 заїжджих дворів. У центрі міста до сьогодні збереглися будинки, де розміщувалися торгівельні заклади місцевих підприємців – магазини Руднева, Склярова, Ковтунова, Суворова, Гаврилова.

1920-ті-1940-ві роки - У 1923 р замість губерній та повітів були запроваджені області та округи. Старобільськ стає центром однойменного округу, утвореного в межах колишнього повіту, з населенням 466768 чоловік, потому, після скасування округів у 1930 р. - райцентру Донецької, а з 3 червня 1938 р. – новоутвореної Луганської області. На 1939 р. його населення становило 14,3 тис.

У 1934-1940 рр. будується та вводиться в експлуатацію залізниця Москва-Донбас, що пройшла через Старобільськ. У місті споруджується депо та додаткова електростанція.

Поряд з інтенсивним будівництвом, у 1930-і рр. нищаться культові споруди міста. Так, у 1934 р. за рішенням радянських органів влади був висаджений у повітря Покровський собор. На його місті облаштовується парк.

У липні 1942 р. Старобільськ зайняли німецькі війська. У роки окупації та під час боїв за визволення міста значних втрат зазнав житловий фонд міста і промислові підприємства.

Після звільнення Старобільська у 1943 р. починається відновлення міста: відбудовано кілька цехів ремонтного заводу, швейну фабрику, пивоварний завод, кілька промислових артілей. У перші повоєнні роки в місті вводиться в експлуатацію понад 500 житлових будинків, з'являються нова Агрономічна вулиця та площа Богдана Хмельницького.

Друга половина ХХ століття - У повоєнні роки відбувається формування сучасної планувальної структури міста. У 1958 р. Харківською філею інституту «Діпромісто» розроблено проект планування Старобільська, на основі якого розробляється проект Генерального плану розвитку міста. Зокрема, у ньому передбачалося будівництво нових кварталів багатоквартирної житлової забудови на південний схід від історичного центру. Закладається фундамент Будинку культури, який стає домінантою головної площі міста, що почала формуватися у середині 1950-х рр.

У 1970-80-90-х рр. розпланувальна сітка центральної частини Старобільська залишалася практично незмінною. На центральних вулицях на місці знесеної малоповерхової забудови було споруджено кілька середньоповерхових будівель громадського призначення, які вплинули, але не змінили історичний вигляд середмістя. Містобудівний розвиток Старобільська в цей період відбувався переважно за рахунок віддалених від історичного центру південно-східних районів.

Розділ 2. АНАЛІЗ ІСНУЮЧОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СИТУАЦІЇ

2.1. Аналіз існуючої планувальної структури міста

Планувальна структура населеного пункту – це взаємне розташування основних функціональних зон і систем зв'язків між ними. По суті, це його основа, яка визначає зовнішній вигляд населеного пункту. Просторово-візуальний аналіз ландшафту та етапів містобудівного розвитку дозволяють визначити характер і напрямок еволюції планувальної структури міста, обумовленої його природними, соціальними, економічними, історичними особливостями.

Історично сформована архітектурно-планувальна структура історичного ядра Старобільська дійшла до нашого часу практично у незміненому вигляді. Проведені натурні дослідження міської території виявили добру збереженість планування кінця XVIII – початку XX ст., з високою концентрацією об'єктів культурної спадщини та історичної забудови.

Історична забудова, яка у минулі роки визначала архітектурно-просторову організацію міста, зберегла свою роль основного складового елемента архітектурно-просторової структури історичного центру міста, що підтримує композиційну єдність та гармонійність міського простору.

Сучасна забудова міського центру характеризується переважанням малоповерхової забудови, що утворює мережу невеликих кварталів.

2.2 Архітектурно-художні особливості історичної забудови

Історична забудова Старобільська, що формує традиційний характер історичного міського середовища, представлена кількома типологічними групами – громадськими, адміністративними, торгівельними будівлями, промисловими, виробничими та службовими спорудами, об'єктами транспортної інфраструктури. Проте, переважну більшість складає житлова садибна забудова кінця XIX – початку XX ст.

Саме у цей період відбувається формування своєрідного провінційного міського середовища. Старобільськ набуває вигляду міста: забудова стає планомірною, з'являються нові вимоги до будівництва й оздоблення НОВОБУДОВ, архітектура будівель, розташованих у міському центрі, дотримується певних стилів.

З кінця XIX ст. у місті стає популярним т. зв. «цегляний стиль». Вирішальну роль в оздобленні відігравали художні та технічні якості цегли. Все частіше цегляний декор фасаду залишали без будь-яких оздоблюваних робіт. Зразками «цегляного стилю» у місті є переважно громадські споруди або житлові приватні будинки, що збереглись до нашого часу – будинки гуртожитку ремісничого училища по вул. Гімназичній, 53, Катерининської жіночої гімназії на сучасній площі Гоголя, 1 (фасади будівлі спотворені внаслідок непрофесійного ремонту в 2017 р.), колишній магазин Руднева (у його первісному вигляді) на розі вулиць Центральної та Руднева, будинок лікаря Шафрановського на розі вулиць Айдарської та Шафрановського.

Використання «цегляного стилю» для промислових потреб можна побачити на прикладі корпусів колишнього спиртозаводу (на сьогодні тут розміщується слідчий ізолятор) на перетині вулиць Монастирської та Малої Садової й зруйнованої під час Другої світової війни будівлі вальцевого млина на Новій Таганрозькій вулиці.

На межі XIX-XX ст. міські архітектори застосовують в оздобленні будинків елементи історизму, відроджуючи традиції архітектурних стилів минулих епох – готики та класицизму. Перші будинки доби історизму з'явилися у Старобільську в 1890-х рр. У міській забудові тих часів можна простежити елементи неоготики (будинок ремісничого училища по вул. Гімназичній, 53) та неокласицизму (будинки міської думи (не зберігся) та торгових рядів Склярова по вул. Центральній, приватної школи Кожухова по вул. Слобожанській).

Риси неокласицистичного стилю притаманні також будівлі залізничного вокзалу, зведеної у 1934 р. Під час будівництва вокзалу використано цеглу зруйнованого Покровського собору.

У 1930-х рр. набуває популярності стиль постконструктивізму, коли під впливом політичних та ідеологічних чинників відбувається перехід від конструктивізму до т. зв. «сталінського ампіру», який послуговувався формами та художніми засобами стилю класицизм та похідних від нього архітектурних напрямків. У Старобільську цей архітектурний стиль репрезентує будівля школи по вул. Гоголя, 3, зведена наприкінці 1930-х р.

Класицистичні елементи, проте, у значно спрощеному вигляді, застосовуються у другій половині 1940-х- на початку 1950-х рр. під час зведення громадських та адміністративних будівель у центральній частині міста. Однією з них була будівля технікуму на розі вулиць Центральної та Великої Садової, 1.

У 1959 р. на вулиці Центральній, 33 завершується будівництво міського Будинку культури. Зведення будинку співпало з періодом зміни естетичного напрямку в радянській архітектурі та боротьбі з архітектурними «надмірностями». Саме тому, тому під час будівництва фасади було значно спрощено, а кількість елементів оздоблення та декору зведено до мінімуму.

Проведені натурні дослідження історичного центру Старобільська виявили, що значна частина будинків, що репрезентують культурну спадщину міста, не перебувають на державному обліку і не мають статусу щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. За результатами проведених комплексних досліджень частина об'єктів історичної забудови міста пропонується для взяття на державний облік.

2.3. Елементи історичного озеленення та благоустрою

На підставі вивчення та аналізу наявних іконографічних та картографічних джерел можна зробити висновок, що активний благоустрій Старобільська (покриття вулиць, влаштування тротуарів, вуличного

освітлення, організованого озеленення вулиць) розпочинається лише з 1950-х років.

На початку ХХ ст. Старобільськ мав типовий провінціальний вигляд. Окремі елементи благоустрою – тротуари, палісадники - існували біля культових та деяких громадських будинків на центральних вулицях. Периферійна частина міста була забудована одноповерховими будівлями, критими переважно очеретом і соломою. Вулиці міста не впорядковувались і не освітлювались.

Збережені до сьогодні краєвиди Старобільська сформувалися завдяки поєднанню природного ландшафту річкової долини та плато, на якому розташовується місто, зі штучними зеленими насадженнями – садами на території приватних садиб, сучасним озелененням вулиць.

2.4. Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру

Архітектурно-просторова композиція Старобільська, що сформувалася протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. дійшла до нашого часу практично в незмінному вигляді. Основою формування силуету міста залишаються культові споруди – Миколаївська церква (вул. Руднева) та комплекс споруд Скорбященського жіночого монастиря (вул. Монастирська, 43), що понад століття відіграють роль головних архітектурних домінант, виділяючись на тлі малоповерхової міської забудови.

До сьогодні Старобільськ значною мірою зберіг цілісність архітектурно-композиційної єдності забудови з точки зору зовнішнього сприйняття – історичне середовище, що містить соціокультурні нашарування та визначає неповторність і своєрідність міста.

Розташування міста на рівнинному плато, на лівому березі Айдару, обумовило значну роль річкової долини, ширина якої у межах Старобільська сягає 100-500 м, у забезпеченні оптимальних умов зорового сприйняття панорам зі значних відстаней. Історичне середмістя з цінним розплануванням

та з переважно малоповерховою садибною забудовою, що формує шар антропогенного ландшафту, розміщується на відносно плоских ділянках рельєфу, зручних для будівництва.

У пейзажно-видовій структурі історичного центру Старобільська визначальну роль відіграють відкриті простори річкової долини – основної зони видового сприйняття міських силуетів і панорам. В межах історичного центру поєднуються ознаки направлено розкритого та замкненого типу простору.

Найбільш цінні видові зони розташовані на схилах підвищеного плато правого берегу ріки Айдар, з боку селища Підгорівка, звідки розкриваються міські панорами та силуети.

Дисгармонійну роль у формуванні видів та архітектурно-просторової композиції міста відіграє сучасна промислова забудова – крупномасштабні споруди Старобільського елеватора по вул. Першого Травня, 4; виробничі корпуси заводу продовольчих товарів, розташовані по вул. Луговій, 1 та меблевої фабрики по вул. Гаршина, 8, що дисонують з існуючим оточенням, заважаючи сприйняттю міських панорам та ландшафтів, пам'яток культурної спадщини.

Нові житлові квартали багатоповерхової забудови, в районі вулиці Південної, розташовані на значних відстанях від історичного центру і не впливають на сприйняття об'єктів культурної спадщини.

Розділ 3. КОМПЛЕКСНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ СТАРОБІЛЬСЬКА

3.1 Узагальнена оцінка культурної спадщини

Об'єкти, що репрезентують культурну спадщину міста, представлені пам'ятками (об'єктами) архітектури, історії, монументального мистецтва та археології.

Загалом, у місті на державному обліку перебуває 24 пам'ятки місцевого значення: 18 пам'яток архітектури, 4 пам'ятки історії, 1 пам'ятка монументального мистецтва, 1 пам'ятка історії та монументального мистецтва.

Облікова документація на пам'ятки історії та монументального мистецтва, що перебувають на державному обліку була складена протягом 70- рр. ХХ ст. Паспорти та облікові картки за новою формою не розроблялися. На пам'ятки архітектури облікова документація відсутня.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України об'єкти культурної спадщини міста Старобільська не занесені.

3.1.1. Пам'ятки та об'єкти архітектури

Представлені зразками історичної забудови міста – житловими, громадськими, навчально-освітніми, торгівельними, адміністративними службовими, виробничими будівлями, культовими спорудами. За ступенем історико-культурної цінності та категоріями обліку архітектурну спадщину міста можна умовно розподілити на пам'ятки архітектури місцевого значення, об'єкти, що пропонуються для взяття на державний облік, значні та рядові історичні будівлі. Всі пам'ятки архітектури, що перебувають на державному обліку, занесено до списків пам'яток архітектури, затверджених відповідними рішеннями, у 1980-х – на початку 1990-х рр.

Найбільш значними, з точки зору архітектурної та містобудівної цінності, є культові будівлі Старобільська, представлені комплексом Сорб'ященського монастиря (друга половина ХІХ ст.) по вул. Монастирській,

43 (охор. № 287-Вр), та Миколаївська церква (1852 р.) по вул. Руднева (охор. № 16-Вр).

Значну роль у формуванні архітектурного обличчя міста і його історичного середовища відіграють будинки навчально-освітніх закладів. До цієї типологічної групи можна віднести будинки ремісничого училища Деменкової (1893 р.) по вул. Гімназичній, 53 (охор. № 296-Вр), гуртожитку комерційного училища (кін. ХІХ ст.) по вул. Гімназичній, 53 (охор. № 297-Вр), Катерининської жіночої гімназії (1909 р.) на пл. Гоголя, 1 (охор. № 15-Вр), духовної семінарії (кін. ХІХ ст.) по вул. Гімназичній, 23 (охор. № 286-Вр), об'єкти що пропонуються для взяття на державний облік – будівлі училища для дівчат Кожухова (1894 р.) по вул. Слобожанській, 21, Олександрівської чоловічої гімназії (1878 р.) на розі вул. Руднева та Гімназичної, 25.

До службових будівель належить комплекс пожежного депо по вул. Айдарській (охор. № 299-Вр). На сьогодні збережені будинок депо та пожежна каланча (споруда не використовується, перебуває у занедбаному стані).

Торгівельні будівлі представлені комплексом торгових рядів (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.), що розташований по вул. Центральній 19; будинками, в яких розміщувалися торгівельні заклади місцевих підприємців – колишній магазин Руднева (1908 р.) на розі вул. Центральної та Руднева (охор. № 288-Вр), торгівельний будинок на розі вул. Великої Садової та Центральної, колишній магазин купця Ковтунова (поч. ХХ ст.) по вул. Центральній, 31.

Серед зразків житлової забудови міста провідну роль відіграють колишні приватні особняки місцевих підприємців. На сьогодні більшість з них змінило своє функціональне використання, піддалося перебудовам та суттєвим втратам елементів архітектурного оздоблення та декору. Найбільш взірцевими представниками цієї типологічної групи є будинок Руднева (1913 р.), розташований під № 6(8) на однойменній вулиці (охор. № 285-Вр),

будинок купця Расказова (кін. XIX ст.) на вул. Айдарській 16(18) (охор. № 98-Вр), особняк на розі вул. Центральної та Чернишевського (охор. №293-Вр).

Проте, переважну більшість архітектурних об'єктів у місті складають зразки малоповерхової садибної забудови, зведеної на межі XIX – XX ст., нерідко дерев'яні, обкладені цеглою із застосуванням місцевих прийомів декоративного оздоблення фасадів. До цієї типологічної групи належать практично всі значні та рядові історичні будівлі.

Серед об'єктів історичної забудови варто виділити будівлі, зведені у місті протягом 1930-х – 1950-х рр.: будівлю школи (кін. 1930-х рр.) на пл. Гоголя, 3, яка на сьогодні є пам'яткою історії та пропонується авторами для взяття на державний облік як пам'ятка архітектури, Будинок культури (1953 р.) по вул. Центральній, 33, будівля технікуму (1950-ті рр.) на розі вулиць Великої Садової, 1 та Центральної, будівля залізничного вокзалу на вул. Залізничній та житловий комплекс містечка залізничників по вул. Андрющенка та Залізничній (2 пол. 1930-х рр.).

3.1.2. Пам'ятки та об'єкти історії

Представлені кількома типологічними групами: меморіальним комплексом, до складу якого увійшли поховання учасників суспільних конфліктів 1917-1921 рр. та поховання загиблих військовослужбовців часів Другої світової війни; похованнями військовослужбовців, що загинули під час звільнення міста від німецьких загарбників у січні 1943 р., похованням військовослужбовців та мирних жителів що загинули у роки Другої світової війни, меморіальними будинками, пов'язаними з життям відомих осіб, пам'ятними знаками встановленими на вшанування історичних подій.

Пам'ятки історії, що на сьогодні перебувають на державному обліку, було занесено до списків пам'яток історії та культури у радянські часи – наприкінці 1960-х – у 1980-і рр. Тому, значну кількість цього виду пам'яток складають об'єкти, пов'язані з подіями часів встановлення радянської влади та діяльністю радянських партійних діячів. Проте, деякі об'єкти історії, що

не відповідали тогочасним ідеологічним вимогам, свідомо залишалися поза увагою. Зокрема, поховання жертв Голодомору 1932-1933 рр.⁴⁶, місце розміщення табору польських військовополонених, що функціонував на території жіночого монастиря (вул. Монастирська, 43) з вересня 1939 по червень 1941 р.

3.1.3. Пам'ятки та об'єкти монументального мистецтва

У місті представлені пам'ятниками встановленими на вшанування пам'яті про відомих осіб, життя та діяльність яких пов'язана зі Старобільськом. Це пам'ятник російському письменнику В.М.Гаршину (1855-1888), який з 1858 до 1863 р. жив у місті. Пам'ятник, виготовлений зі штучного каменю за проектом скульптора І.П. Овчаренка, встановлений у 1969 р. на площі біля кінотеатру «Дружба». Взятий на державний облік як пам'ятка монументального мистецтва рішенням виконкому Ворошиловградської Ради народних депутатів від 27.06.1985 р. № 297 (охор. № 1519).

Бюст радянського партійного діяча Ф.Д. Панфілова (1856-1940) виготовлений на ленінградському заводі «Монумент-скульптура» за проектом скульптора В.М. Голосова встановлений у 1972 р. у провулку Панфілова. Взятий на державний облік як пам'ятка історії, монументального мистецтва рішенням виконкому Ворошиловградської Ради народних депутатів від 27.06.1985 р. № 297 (охор. № 1518). У жовтні 2014 р. бюст демонтований, з державного обліку як пам'ятка не знятий.

Протягом останніх десятиліть у місті було встановлено декілька пам'ятників та пам'ятних знаків, зокрема, пам'ятний знак на честь 300-річчя Старобільська (1986 р.) на перетині вулиць Монастирської та Старотаганрозької, пам'ятник Т. Шевченку (2010 р.) на Центральній площі,

⁴⁶ Старовойтов М. Юридичні документи про голодомор в дитячому будинку м. Старобільськ у квітні 1933 року // Етнічна історія народів Європи. Наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. № 24. – К., 2008. – С. 138-141.

поряд з будинком культури, пам'ятний знак на честь ліквідаторів аварії на ЧАЕС, пам'ятний знак воїнам, полеглим за Незалежність України (2015 р.).

За результатами проведення натурних досліджень розробниками історико-архітектурного опорного плану міста було складено перелік об'єктів культурної спадщини, що пропонуються для взяття на державний облік. Перелік нараховує 25 позицій, до нього увійшли об'єкти архітектури, представлені зразками міської забудови кінця XVIII – першої половина ХХ ст., об'єкт історії – місце розташування табору польських військовополонених (1939-1941 рр.), об'єкти археології – поселення епохи неоліту-енеоліту-бронзового віку, розташовані на території сучасного Старобільська, у долині ріки Айдар.

3.1.4. Археологічні об'єкти

Перші археологічні дослідження на території міста відбулися на ділянках, прилеглих до річки Айдар. У 1939-40 рр. археологічну експедицію організував директор Ворошиловградського краєзнавчого музею С.М. Люктяшев. Разом з колегами зі Старобільського музею та студентами Ворошиловградського педагогічного інституту були проведені розвідки та шурфування як на правому березі р. Айдар, в районі с. Підгорівка, напроти сучасної обласної фізіотерапевтичної лікарні, так і на його лівому березі (пункти №№1 та 6), в межах м. Старобільськ, вздовж сучасних вулиць Лугової та Толбухіна.

У 1979 році, після 34-річної перерви, відновилися археологічні дослідження на території м. Старобільськ. На західній околиці міста, поблизу місця масового відпочинку старобільчан, яке носить назву «П'ята купальня», доцентом Ворошиловградського педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка К.І. Красильниковим було відкрите багатопарове поселення Старобільськ-І. У 1979 р. експедиція під керівництвом Ю.Г.Гуріна та К.І.Красильнікова провела дослідження цього поселення, а наступного 1980 р. до експедиції приєдналася с.н.с Інституту археології АН УРСР О.Г.

Шапошникова. Загальна досліджена площа поселення становила 323 м² і, за інформацією, наведеною в монографії Ю.Г.Гуріна «Стоянка раскопана полностью». Проте, ця інформація була спростована Первісною археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна. На схід від розкопу була закладена так звана «пунктирна траншея» загальною площею 26 м², в якій були зафіксовані стратиграфічні нашарування епохи раннього неоліту-енеоліту.

У 2002 р., учасниками археологічної експедиції під керівництвом С.А. Теліженко, був закладений шурф поблизу південної межі старого розкопу поселення Старобільськ-І. У липні 2007 р. міжнародна археологічна експедиція на чолі з С.А. Теліженко та Г. Мотузайте-Матузевичуте дослідила 55 м² східної та південної частини поселення. В експедиції брали участь магістранти Вільнюського університету та університету Кембрідж. За результатами досліджень вийшло декілька публікацій, а також проведено радіовуглецеві та палеоботанічні дослідження. На сьогоднішній день Старобільське поселення є найдавнішою неолітичною пам'яткою Сходу України з розвинутим керамічним комплексом та повною відсутністю ознак землеробства. Було також встановлено, що площа поселення значно більша, ніж це вважалося раніше. Протягом наступних років, до початку військових дій на Сході України, а також починаючи з 2016 р., на ділянці лівого берега від Старобільської стоянки до так званого Москалівського мосту, який поєднує м. Старобільськ із с. Новоселівка (колишня Беседівка). В результаті були відкриті нові ділянки, які містять різночасовий матеріал.

На сьогодні, на території м. Старобільськ відомо про 7 археологічних місцезнаходжень, серед яких лише на одному проводилися комплексні археологічні дослідження, на інших проводилося шурфування та збори поверхневих матеріалів. Всі місцезнаходження багат шарові, характеризуються досить високою концентрацією артефактів та розташовуються майже безперервним відносно вузьким ланцюгом на надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар на відстань до 2,3 на західній-

південно західній околиці міста. Площа місцезнаходжень не вираховувалася, проте, виходячи з даних, отриманих під час проведення досліджень на поселенні Старобільськ-I можна припускати, що поширення стратифікованих археологічних шарів в межах одного місцезнаходження може сягати до 120 метрів завдовжки та до 60 метрів завширшки.

Північно західна частина зони суцільного археологічного заселення знаходиться у 30 м на північний-захід від русла струмка Єрік. На південному сході її перерізано автошляхом місцевого значення, який з'єднує м. Старобільськ із с. Новоселівка (колишня Беседівка) і далі, на південному сході, обмежується домогосподарствами по вул. Толбухіна. Площа місцезнаходжень частково знаходиться під приватними городами, частково засаджена поодинокими деревами або вузькими лісосмугами. В усіх випадках, окрім пункту Старобільськ-VII, археологічні матеріали епохи енеоліту та бронзи містяться у гумусованому, відносно щільному темно-сірому ґрунті. Нашарування епохи раннього неоліту мають світло-коричневе забарвлення і також досить щільні. Протилежний, правий берег р. Айдар здіймається над заплавою на 60-70 м, його стрімкі схили утворюють так званий «пристін». Крайня північно-західна зони суцільного археологічного заселення розташовується у 1,16 км на південний захід від будівлі центрального відділення Укрпошти, у 1,26 км на південний захід від адміністративного центру м. Старобільськ (Центральної площі), у 60 м на південний схід від «П'ятої купальні» (місцевий пляж) та у 300 м на захід від вул. Павла Анорова. Крайня південно-східна частина розташовується у 1,69 км на південь від центрального відділення Укрпошти, у 1,86 км на південь-південний захід від адміністративного центру м. Старобільськ (Центральної площі), у 422 м на південний схід від мосту через р. Айдар («Москалівський міст»), у 83 м на південь від автошляху, який з'єднує м. Старобільськ із с. Новоселівка та у 100 м на захід від вул. Толбухіна. Ще далі у 773 м на південний схід від останнього пункту, в межах м. Старобільськ, відоме ще одне місцезнаходження, яке розташовується на приватних городах,

«безпосередньо біля води». Основні прив'язки цього місцезнаходження – 172 м на захід-південний захід від будівлі Старобільського обласного медичного коледжу та у 236 м у цьому ж напрямку від автошляху Н-21. Адміністративний центр м. Старобільськ розташовується у 2,47 км на північ-північний захід від місцезнаходження. На протилежному, правому березі р. Айдар, у 300 м на південь розташовується багаточислове поселення Новоселівка-VI.

Місце розташування археологічних об'єктів

1. Крайня північно-західна частина зони суцільного археологічного заселення представлена місцезнаходженням, виявленим у 1939 р. в результаті зборів на поверхні (за звітом С.О. Локтюшева пункт має номер 1), розташовується на надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар, у 55-65 м від його русла та на правому березі потічка Єрик, напроти садиб №№26-68 по вул. Павла Анорова. Денна поверхня місцезнаходження добре задернована, північно-східна та східна частини зайнята вузькою лісосмугою та покинутими городами. За звітом 1939 року серед знахідок відзначено трапецієподібні кременеві пластини та фрагменти керамічного ліпного посуду. У 1985 році Первісною археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна поблизу поселення, виявленого С.О. Локтюшевим, було закладено 3 шурфи, в яких виявлено матеріали, які співвідносяться з епохами раннього неоліту-енеоліту (приблизно 5900-4300 рр. до н.е.). У зв'язку із тим, що наступний пункт має в науковій літературі назву Старобільськ-I, дане місцезнаходження отримало назву *Старобільськ-V*. GPS координата центральної точки місцезнаходження: N 49° 16.562', E 038° 52.965

2. У 73 м на південний схід від місцезнаходження Старобільськ-V, розташовується багаточислове поселення *Старобільськ-I*, яке досліджене розкопками на площі 378 м². Шурфуванням встановлено, що поселення тягнеться вздовж лівого берега р. Айдар смугою завширшки до 40 м у південно-східному напрямку від лівого берега струмка Єрик на відстань до

120 м, напроти садиб №№42А-50 по вул. Луговій. Потужність культурних нашарувань в окремих місцях сягає 1 м. Найдавнішими слід вважати нижні нашарування епохи раннього неоліту, які датуються початком 6-го тис. до н.е. або 5900-5800 ВС за даними радіовуглецевих аналізів. В цьому шарі простежено велику кількість вогнищ та скупчень стулок прісноводних молюсків, які містили значну кількість археологічних матеріалів. Верхні шари відносяться до епохи енеоліту та середньої і пізньої бронзи. На сьогоднішній день площа розкопів 1979-80 року представляє собою порослі деревами та кущами великі відвали, утворенні під час розкопок. Площа досліджень 2007 року спланована та добре задернована. Територія навколо також добре задернована, частково зайнята під покинуті городи, а більшою частиною знаходиться під лісосмугою. GPS координата центральної точки поселення : N 49° 16.527', E 038° 53.023'

3. Південно-східна частина багат шарового поселення Старобільськ-I майже зникається з місцезнаходженням, яке фігурує у науковому звіті С.А. Теліженко за 2017 рік (зберігається у наукових фондах ІА НАН України) під робочою назвою Старобільськ-Ia (у наукову літературу воно було введене у 1998 р. Ю.Г. Гуріним під назвою *Старобільськ-II*). Місцезнаходження розташовується на надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар, напроти садиб №№52-62 по вул. Луговій. Площа місцезнаходження добре задернована, східна частина засаджена деревами, по західній частині проходить ґрунтова дорога, на якій дуже добре помітні археологічні артефакти (стулки річкових молюсків, фрагменти керамічного посуду та вироби з кременю). Ширина поширення археологічних матеріалів на денній поверхні становить до 40 м, довжина – до 100 м. У монографії Ю.Г. Гуріна зазначено, що місцезнаходження частково зруйновано під час облаштування протиповеневої дамби (відстань до ріки становить 60 м). В результаті шурфування, експедиція під його керівництвом, виявила матеріали, які датуються в межах раннього неоліту-енеоліту – 6 тис. до н.е.-5-4 тис. до н.е. Під час зборів артефактів, проведених у 2017 р., виявлено дві скребачки, які за техніко-морфологічними ознаками датуються епохою раннього неоліту, а

також фрагменти кружальних посудин, в т.ч. полив'яних, які датуються – XVIII-XIX ст. GPS координата центральної точки місцезнаходження : N 49° 16.444', E 038° 53.094'

4. У 100 м на південний схід від поселення Старобільськ-II розташовується поселення *Старобільськ-III*, яке, за інформацією наведеною у монографії Ю.Г. Гуріна, є зруйнованим. Виявлений в результаті зборів на поверхні матеріал, датується епохою енеоліту або третьою чвертю 5-першою чвертю 4 тис. до н.е. У 1985 році на поселенні Первісною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна, напроти садиби №64 по вул. Луговій, було закладено пунктирну траншею завдовжки 26 метрів. Виявлені матеріали датуються епохою раннього неоліту, енеоліту та катакомбної культури епохи бронзи. GPS координата центральної точки поселення: N 49° 16.396', E 038° 53.153'

5. У 600 м на південний схід від поселення Старобільськ-III розташовується поселення *Старобільськ-IV*, виявлене у 2018 році в результаті зборів археологічних матеріалів на поверхні. Артефакти розміщуються на розораних ділянках приватних городів напроти садиб №№20-38 по вул. Толбухіна, на площі, що приблизно дорівнює 205x50 м. Знахідки відносяться до епохи пізнього неоліту-пізньої бронзи (хронологічний інтервал 5300-1300 рр. до н.е.) та пізнього модерну - XVIII-XIX ст. GPS координата південної точки поселення : N 49° 16.041', E 038° 53.573'

6. Поселення *Старобільськ-VI* розташовується у 309 м на південний схід від центральної точки поширення матеріалів поселення Старобільськ-IV, на добре задернованій ділянці надзапlavної тераси лівого берега р. Айдар. Зі сходу та північного сходу поселення обмежується приватними городами приватних садиб №№54-58 по вул. Толбухіна. У 200 м на північний захід від місцезнаходження розташовується т.зв. Москалівський міст, який з'єднує м. Старобільськ із с. Новоселівка. Поселення виявлене у 1939 році в результаті розкопок експедицією Ворошиловградського музею під керівництвом С.О. Локтюшева, в результаті яких було закладено розкоп площею 10,5 м². Судячи з тексту та ілюстрацій, наведених у звіті, виявлені артефакти можуть бути датованими в межах раннього неоліту-середньої

бронзи (5900-1800 рр. до н.е.). У 1940 році поблизу поселення закладено три шурфи, в яких виявлено знахідки, ідентичні тим, що було знайдено у 1939 р. Крім того, зафіксовано черепашкові скупчення – скупчення стулок прісноводних моллюсків, які вживалися у їжу. GPS координата південної точки поселення: N 49° 15.924', E 038° 53.76'

7. Місцезнаходження *Старобільськ-VII* виявлене у 1985 р. Первісною археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна. У звіті зазначено, що пам'ятка розташовується нагородах дуже близько до русла р. Айдар. Площу поширення археологічних матеріалів не встановлено. На сьогоднішній день, місцезнаходження перебуває майже в тому ж самому вигляді, що й у середині 80-х років ХХ ст. – його більша частина зайнята приватнимигородами садиб №№ 216-226 по вул. Монастирська та поодинокими деревами, ближче до води поверхня задернована. Берег річки в цьому місці піщаний. У 172 м на північний схід від місцезнаходження розташовується будівля Старобільського обласного медичного училища, а на протилежному березі р. Айдар, у 320 м на південь – багатозарове поселення Новоселівка-VI. Археологічні матеріали представлені фрагментами ліпного керамічного посуду епохи енеоліту (середньостогівської та ямної культур). GPS координата центральної точки поселення: N 49° 15.626', E 038° 54.216'

3.2. Історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, об'єкти природно-заповідного фонду

На території міста Старобільськ відсутні історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території та об'єкти природно-заповідного фонду.

3.3. Аналіз зон охорони пам'яток культурної спадщини, що є діючими на час складання історико-архітектурного опорного плану

Науково-проектні роботи з визначення зон охорони пам'яток, розташованих на території міста Старобільськ, на сьогодні не проводилися. В обліковій документації на пам'ятки культурної спадщини (паспорти пам'яток

історії, виготовлені за старою формою) охоронні зони пам'яток не зазначалися.

На час складання історико-архітектурного опорного плану діючі зони охорони пам'яток культурної спадщини на території селища відсутні.

3.3 Загальна характеристика історичних ареалів

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» історичним ареалом населеного місця вважається частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку.

До історичного ареалу належить найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка фіксується в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

Старобільськ занесений до Списку історичних населених місць України. Це обумовлює повну або часткову збереженість містом свого історичного ареалу з об'єктами культурної спадщини і пов'язаних з ними розпланування та форми забудови, типовими для певних культур або періодів розвитку.

На час розробки історико-архітектурного опорного плану історичний ареал у місті не визначався.

Спираючись на результати обстеження міста, що мали на меті моніторинг сучасного стану об'єктів культурної спадщини, збереженості історичної забудови та міської планувальної структури, автори пропонують ***встановити один історичний ареал на території міста Старобільськ.***

Історичний ареал Старобільська встановлюється у межах території історичного центру, на якій без суттєвих змін зберігся планувальний каркас, сформований наприкінці XVIII – XIX ст., сконцентрована переважна більшість пам'яток та об'єктів культурної спадщини міста, що є містобудівними домінантами та акцентами в історичному середовищі міста, об'єкти значної та рядової історичної забудови, що зберегли масштаб та характерні просторові співвідношення.

Пропонована межа ареалу проходить: від перетину вулиць Айдарської та Центральної на північ по вул. Айдарській, повертає на схід, проходить по стежці до огорожі стадіону, проходить уздовж огорожі, оминаючи територію стадіону із заходу та півдня, повертає на південь, проходить уздовж західної межі земельної ділянки по вул. Миру, 1, далі – на схід по вул. Миру до перетину з вул. Трудовою, повертаючи на південь проходить по вул. Трудовій до перетину з вул. Центральною, повертає на схід та проходить по вул. Центральній, повертає на південь та проходить уздовж східної межі домоволодінь по вул. Центральній, 74 та Чернишевського, 21, повертає на схід, проходить до південно-західного кута фасаду навчального корпусу, далі – уздовж південного фасаду, від південно-західного кута фасаду проходить до західної межі території середньої школи № 2, оминаючи її по периметру земельної ділянки з півночі, сходу та півдня, далі – уздовж східної та південної межі Студентського скверу – уздовж вул. Гоголя до її перетину з вул. Чернишевського, повертає на південь та проходить по вул. Чернишевського до перетину її з вул. Гімназичною та Андрющенка, повертає на захід, проходить по вул. Гімназичній до її перетину з вул. Харківською, повертає на північ та проходить по вул. Харківській до її перетину з вул. Центральною, повертає на схід та проходить по вул. Центральній до вихідної точки.